

Olvasói elvárások és nyelvi adatok ütközése történeti szövegek elemzésekor*

Felvetések Grice maximáinak alkalmazásához – diakrón szempontból

1. Bevezetés. Írásomban házaspárok elleni boszorkányperek periratait történeti szociopragmatikai megközelítéssel elemzem a grice-i maximáktól (GRICE 1997, újabb fordítása 2011; eredetileg 1975-ben jelent meg) való eltérések mentén. Az anyag vizsgálatának megkezdésekor feltűnő volt a szinkrón kommunikációs normák megsértése, amit a következő példa is szemléltet: 1750: *Hallotta mindenkor gyanós személynek lennyi Linka Mariát de semmit sem tud reája, hanem az Ura képiben száma nélkül Étszakának idein kénozták a fatenst* (SCHRAM szerk. 1970a: 285). A Linka Mária és férje, Horváth Mihály elleni boszorkánypere (SCHRAM szerk. 1970a: 280–297) szövegéből kiemelt fordulat meglepő elemekkel szolgál: a tanút kizárólag a női vádlottról kérdezték, mégis a férfi vádlott bűnlajstromának részletezésébe kezd, amit úgy is értelmezhetünk, hogy megnehezíti a hatóság munkáját. Számos ehhez hasonló elemmel, jelenségcsoporttal találkozhatunk a házaspárokat, rokonokat együttesen érintő periratokban.

Jelen dolgozat célja bemutatni azt, hogy a középmagyar, kevésbé dinamikus peres anyagok hogyan tehetők a grice-i maximák elemzési kiindulópontjává. Angolszász történeti anyagon alkalmazza a maximákat, és mutatja ki ezzel a vádlottaktól elvárt együttműködő stratégiát ARCHER (2002) valamint kitér a szempontra KRYK-KASTOVSKI (2006: 227), RISSANEN (2012: 122) és KAHLAS-TARKKA (2012: 60) is, azonban az általuk elemzett periratok jellemzői eltérőek; a magyar anyagban csupán elvétve találhatók többfordulós diskurzusrészletek lejegyzései, ezért a maximák alkalmazhatósága is más. Az angol nyelvű anyagon az együttműködés és a maximák érvényesülése a korabeli tárgyalótermi diskurzus dialógusaiban vizsgálható. A magyar anyag sajátosságait figyelembe véve előremutatónak látom azt a nézőpontot, ahogyan PETYKÓ (2015) a jegyző által megalkotott dokumentumot veszi alapul, ehhez társítható egyszersmind egy olyan megközelítés is, amely a periratokat a középmagyar jegyző és az akár jelenbeli befogadó közti kommunikáció részének tekinti. Kiindulópontnak tekintek így egy olyan kommunikációs eseményt is, amely írásbeli, célja pedig az elhangzottak rögzítése az utókor számára. A kommunikáció tehát a vizsgálatban kétféle, így az alapelv is kétféle helyzetre lesz alkalmazható; ezek: 1. az eredeti tárgyalótermi szituáció, a középmagyar hatóság és a tanúk eredetileg hangzó diskurzusának változó hűséggel lejegyzett változata, valamint 2. a jegyző kommunikációja egy feltételezett és

* A tanulmány Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Sárosi Zsófiának szüntelen támogatásáért és szakmai segítségéért, valamint lektoraimnak alapos munkájukért, elgondolkodtató megjegyzéseikért.

akár a mai olvasóval is azonosítható befogadóval. Kommunikáción így korántsem csak az interaktív társalgást értem, hiszen a jegyző vélelmezett befogadókra gondolva készítette a periratokat és külső, vélt vagy valós elvárásoknak igyekezhetett megfelelni. Ezáltal kapcsolódás feltételezhető a megnyilatkozást megtevő és egy potenciális hallgató között. Bár formális megközelítésben elkülönülhet a kommunikáció és az információátadás, alapelveik, mivel a hatékony információközlés elvei, ekkor is megegyeznek és mindkét esetre vonatkoztathatók (NÉMETH T. 242–243).

A jegyző és a befogadó közötti kommunikációhoz hasonló helyzetben az együttműködési alapelvet használó irodalmi elemzésben van példa, ahol az alapelv betartása és be nem tartása határozza meg az író és a befogadó kapcsolatát (PRATT 1977). Nem előzmény nélküli tehát, ha az alapelvre és a maximákra úgy tekintünk, mint a mai – és jelzett fenntartásokkal a középmagyar kori – befogadói elvárásokra. Ekkor eltávolodunk a grice-i értelmezéstől, és a maximák nem követéséből származó implikátúra sem feltétlenül a beszélő szándékolt jelentéseként, hanem hallgatói jelentéstulajdonítási lehetőségként értelmeződik. A megközelítés azonban összességében mégsem tekinthető a grice-ival ellentétesnek, hiszen a nyelvfilozófus GRICE, bár példái hétköznapi beszélgetésekből származnak, sosem definiálja, mit ért társalgáson: a nyelvészeti szűkebb értelmezéstől eltérően azt emelhetette ki a terminussal, hogy a nyelvet adott kontextusban vizsgálja (CHAPMAN 2005: 191).

Ezzel párhuzamosan tehát az elemzés lényeges kérdése a diakrónia a maximák tartalmában; szem előtt kell tartani azt, hogy elkülönülhet a maxima tartalma az adott korban a mai nyelvi kompetenciánk szerinti elvárásoktól. Nem példa nélküliek az ilyen változások vagy eltérések – KEENAN (1976) megállapítja, hogy a maximák kultúrspecifikusak lehetnek, ez azonban az együttműködési alapelv meglétét nem feltétlenül érinti (CHAPMAN 2005: 199). A kultúrák közötti különbség egy másik dimenziójában, a történetiség vizsgálatában pedig BROCK (2012) teszi fel azt a kérdést, hogy a nyelvi változás alól miért éppen a maximák képeznének kivételt, majd korpuszadatokkal bizonyítja is a maximák jelentette elvárások megléte mellett a változás valószínűségét.

A maximák betartásának, illetve megsértésének vizsgálatát egy olyan megközelítésbe ágyazom, amelynek középpontjában az áll, hogy milyen szociokulturális tényezőkből adódhat a maximáktól való, elsősorban a modern befogadó számára megmutatkozó eltérés a házaspárok elleni boszorkányperekben. A magyarországi boszorkányperek vizsgálatának fontos, de eddig kevésbé kutatott kérdése a gender konstrukciója kvalitatív esettanulmányok segítségével (SZ. KRISZTÓF 2014: 49–50), így jelen dolgozat előremutató lehet a kérdéskörben.

Jogtörténeti elemzések, amelyek elsősorban a Hármaskönyv szövegéből indulnak ki, azt hangsúlyozzák, hogy a nők már a középkori jogrendszerben is perképesek, jogképesek és cselekvőképesek, a nemi gyámság pedig „a hazai jogrendszerben ismeretlen fogalom” (KELEMEN 1929: 114), és tagadják a férji hatalom létezését (MÁDAY 1913: 36). Máshol épp ellentétes eredmények olvashatók, amelyek szerint a patriarchális hatalom az 1848 előtti jogban védelmi szerepűvé változott, a férj a nő törvényes képviselője volt a perekben (BÓDINÉ BELIZNAI – ZSLINSZKY 2004: 124). Található példa arra a tizennyolcadik században, hogy a külvilág felé a férj képviselte a családot, kifejezetten a feleség helyett is fel-

léphetett (GÉRA 2014: 382). Sőt, tanúként is elfogadottabbak voltak, a feleségek sokszor csak a férfiak vallomását erősíthették meg (MÁTAY 2003: 183). TÓTH G. PÉTER a boszorkányüldözés kiterjedésével magyarázza, hogy a „18. századi férfi gyanúsítottak többsége valamelyik női boszorkány házastársa volt” (2006: 24). A következő elemzések alapján akár arra is következtethetünk, hogy a házaspár tagjaként perbe fogott férfi vádlottak nem csupán rokonként, a környezet részeként lettek vádlottjai a boszorkánypereknek, hanem kifejezetten családfői szerepüként fogva, a patriarchális világkép következményeként.

2. Az elméleti keret. Írásom a történeti szociopragmatika vonulatába illeszkedik. CULPEPER összefoglalása szerint a történeti szociopragmatika a történeti szövegekhez a specifikus társadalmi vonatkozások szempontjából közelít, ami együtt jár a pragmatikai jelentések figyelembevételével. A nyelvhasználat vizsgálata ebben a keretben tehát szituációs kontextusba ágyazottan történik (CULPEPER 2011: 4).

A történeti pragmatikai kutatásokban – amelynek egy vonulataként értelmezhető a történeti szociopragmatika – megkülönböztethetünk mikro- és makropragmatikát, egyszersmind két nézőpontot is. Előbbi grammatikaközpontú, a kontextus társadalmi és kulturális vonatkozásait háttérként vázolja fel, ezeket a tényezőket kevésbé hangsúlyosan jeleníti meg (SÁROSI 2015: 133). Jellemző vonása ennek az iránynak a rendszerközpontúság, hiszen a kontextus csupán mintegy segítő háttér a nyelvi rendszer értelmezéséhez (SÁROSI 2003: 440). Ezzel szemben a makroszintű kutatások – ahogyan jelen dolgozat is – a történeti diskurzusból megjelenő nyelvi, pragmatikai adatok szociokulturális háttérének részletes elemzésére törekednek (SÁROSI 2015: 133). Ez a jellemző is mutatja, hogy az ilyen szempontú megközelítés másfajta vizsgálatokra alkalmas, mint a magyar nyelvtörténetben hagyományos és sokáig uralkodó, a grammatikát és a nyelvi rendszert középpontba állító felfogások, SÁROSI megfogalmazásával élve „más ívű következtetések levonására ad lehetőséget, mint a rendszerközpontú-rendszertörténeti beágyazottság” (2003: 446).

A megközelítés összhangban áll a dimenzionális nyelvészet szemléletével is, amely az időbeliség, térbeliség és társadalom dimenzióinak (illetve az akár kulturális vagy lélektani vonatkozásra is értett humán dimenzióknak) vizsgálatát, valamint az ezek vizsgálatára alkalmas tudományterületek eszköztárának együttes alkalmazását integrálja a variabilitás tényezőjének középpontba állításával (JUHÁSZ 2011: 61, 64). Nemcsak a nyelvtudományon belüli diszciplínák találkozásáról van azonban szó; a történeti pragmatikában és szociopragmatikában a kontextus kiemelt szerepéből látható a tudományterület interdiszciplináris jellege is.

A vizsgálat a grice-i maximák alkalmazhatóságához kapcsol felvetéseket a történeti anyag tükrében. GRICE együttműködési alapelvnek nevezi azt az irányelvet, mely szerint a kommunikációban résztvevő felek hozzájárulnak a társalgás sikeréhez, mégpedig a társalgás irányának és céljának tiszteletben tartásával és a kontextushoz való igazodással (1997: 216). Feltételezi tehát, hogy a diskurzusnak célja vagy iránya van, ezek ismerete adottnak tekinthető. Kiemelhető, hogy az együttműködési alapelv „egyaránt számításba veszi a nyelvhasználat kognitív és szociokulturális feltételeit”, illetve a hallgató-befogadó értelmezését, amelynek során kommunikatív szándékot tulajdonít a megnyilatkozásnak (TÁTRAI 2011: 110).

A házaspárok elleni boszorkányperek anyagában elemzési vezérelvül azért kínálkoznak GRICE maximái, mert – ahogy az előző példában is láttuk – a társalgás résztvevői a diskurzus adott irányát (az idézett példában Linka Mária boszorkányságának megerősítését vagy cáfolását) teszik kérdésessé. A pereket képző diskurzusok olyan megnyilatkozásokat tartalmaznak, amelyeknek adott céljuk van: egy személy bűnösségének vagy ártatlanságának bizonyítása (PETYKÓ 2015: 148). Ez a tény pedig egy olyan területként jelöli ki a tárgyalótermi diskurzusokat, amelyben a hatóság lényegében szabályozza GRICE alapvetését, miszerint a társalgásban, valamint a jegyző és a befogadó esetében a perirat jelentette kommunikációban „mindegyik résztvevő közös célt vagy célokat lát, vagy legalábbis egy közösen elfogadott irányt” (GRICE 1997: 216). A maximák megfogalmazásukban egyszersmind azt is mutatják, hogy a lehető leghatékonyabb információcserét hivatottak biztosítani (GRICE 1997: 217), ez tárgyalótermi helyzetben (és a jegyzőkönyv megalkotásakor is) ideális működés esetén kétségtelenül fontos volna. Tehát a tárgyalótermi kommunikációban a hatékony működéshez fokozottan érvényesülnie kellene az együttműködési alapelvnek.

A maximák tárgyalótermi kommunikációval kapcsolatos alkalmazhatóságára tér ki DOBOS CSILLA és PÁTROVICS PÉTER (DOBOS 2010: 49–57; PÁTROVICS 2000). DOBOS megállapítja, hogy a tárgyalótermi diskurzusok azon résztvevői követik a maximákat, akiknek érdekében áll a hatékony kommunikációcsere – azonban a vádlottak például megsérthetik a mennyiség kategória maximáit azzal, hogy csak a számukra előnyös információkat közlik (DOBOS 2010: 49–50). Ezek a folyamatok ugyanakkor explicitté válnak, mivel a perbeszédekben összegzik a téves és ellentmondásos információkat, amelyek rendszerint maximasértéssel hozhatók kapcsolatba (DOBOS 2010: 52). PÁTROVICS elemzése ezzel szemben nem láttatja a grice-i maximáknak megfelelő terepnek a tárgyalótermi kommunikációt. Kiemeli azt az eddigiekben is látott jelenséget, hogy a maximák a megnyilatkozók célja szerint módosulnak, mégpedig a manipulációk, csúsztatások eszközeként (PÁTROVICS 2000: 30). Ezzel a vonatkozással jelen kutatásban nem számolok, mert a manipulációt az elemzések a mai értelemben vett hivatásos vádlói és védői szerepkörhöz kötik, ezek viszont a vizsgált periratokban nem jelennek meg. A manipuláció kérdéskörének kihagyását indokolja továbbá, hogy általában véve hiányoznak a lineárisan lejegyzett bírósági diskurzusok.

GRICE az együttműködési alapelv mentén négy kategóriát fogalmaz meg, amelyek rövid felszólításokká is redukálhatók; ezek betartása következik az alapelvből. A négy kategória a mennyiség, a minőség, a viszony (relevancia) és a mód figyelembe vételét várja el. GRICE specifikusabb maximákat is megállapít, illetve a minőség és a mód esetében ezeket egy-egy szupermaximával foglalja össze. A mennyiség kategóriája az informativitással foglalkozik, biztosítja két maximájával, hogy hozzájárulásunk a kívánt mértéknél ne legyen se informatívabb, se kevésbé informatív. A minőség kategóriája azt kéri, próbáljuk hozzájárulásunkat igazzá tenni, ennek pedig két módja van. Egyrészt a hazugság kerülése, másrészt pedig az, hogy ne mondjunk olyat, amelyről nem rendelkezünk megfelelő evidenciával. A legproblematiszababb pont a viszony vagy relevancia maximája, amely a témataratással foglalkozik; azt kéri, legyünk relevánsak. A mód kategóriája az

érthetőséget biztosítja a homályosság és kétértelműség kerülésének igényével, ezzel párhuzamosan a tömörség és rendezettség előnyben részesítésével. Jelen dolgozatban a történeti tárgy miatt nem foglalkozom a mód kategóriájával az elemzések során, mert a perirat lejegyzője és a későbbi olvasó közötti kommunikációban (történeti pótkompetencia híján) feltétlenül sérülnének a kategória elvárásai, a diakrónia szempontjából tehát szinte értelmezhetetlen. Lehetőség van arra is, hogy ne kövessük a maximákat, ne tegyünk eleget azoknak. Ennek egy módja a maximák kihasználása, kiaknázása; ekkor társalgási implikaturát hozunk létre: feltételezzük, hogy a megnyilatkozó betartja az együttműködési alapelvet, így a kontextuális ismeretekre támaszkodva következtetünk az elhangzottak szándékolt jelentésére (GRICE 1997: 222, 227). Az elemzés szempontjából megjegyzendő, hogy a maximák – bár kritikával is illelhető az ezekre alapozott implikatura-magyarázat (TÁTRAI 2017: 1032) –, jóval inkább interpretálási alapelveknek, mintsem viselkedési szabályoknak tekintendők, és alkalmasak arra, hogy hipotéziseket állítsunk fel a megnyilatkozók mentális állapotával kapcsolatban (REBOUL–MOESHLER 2005: 54–55). A dolgozat így GRICE elméletének azon vonását emeli (és használja) ki, mely amellett, hogy a beszélő jelentését, az általa szándékosan sugalltatot vizsgálja, elindította a hallgató, az interpretáló előtérbe helyezését is (NÉMETH T. 2006: 231).

3. A vizsgált anyag. Tizenhét esetben azonosítottam házaspárt egyértelműen boszorkányper vádlottjaként, a boszorkányság vádjába kerülve a SCHRAM FERENC szerkesztette Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 című háromkötetes kiadványban, illetve a Balassi Kiadó gondozásában megjelent, A magyarországi boszorkányság forrásai című munka első négy kötetében (SCHRAM szerk. 1970a, 1970b, 1982; BESSENYEI szerk. 1997, 2000; KISS–PÁL–ANTAL szerk. 2002; TÓTH G. szerk. 2005). A SCHRAM-féle kiadvány a tárgymutatójába is felvette azokat az eseteket, amikor a férjet és a feleséget együtt éri a boszorkányság vádja. A vizsgálatba beemelhető perek A magyarországi boszorkányság forrásai című sorozat esetében kérdésesebbek voltak; azokat az eseteket nem vizsgáltam, ahol bár szerepel házaspár, de a per jellege miatt nem hozzájuk vagy nem kettőjükhez kapcsolódik boszorkányidentitás.

A boszorkányperes iratok a perek tárgyalótermi diskurzusainak írásbeli rögzítései, jellemzően az eljáró hatóságok kérdéseit és az ezekre válaszul adott tanúvallomásokot tartalmazzák. Középpontjukban általában a tanúk által előadott narratívák, rontáselbeszélések állnak, számozva aszerint, hogy a hatóság mely, előzőleg szerepeltetett kérdésére válaszolnak. Így az olvasó a diskurzus részét képező szomszédsági párokat utólag alkothatja meg magának. A műfaj, a lejegyzést övező kérdések problematikussá teszik ugyan az adatok feldolgozását, hiszen a jegyző közvetítésével jutunk el a történeti dialógushoz (a jegyzői szerep egy lehetséges elemzéséről l. DOTY 2007); a tárgyalótermi diskurzusokat megőrkítő jegyzőkönyvek vizsgálatáról azonban nem volna érdemes lemondani rossz adatoknak tekintve ezeket, éppen azért sem, mert nem csupán a szóbeli diskurzus lenyomataiként tekintek ezekre, hanem a jegyző és a jelenbeli olvasó közt létrejött kommunikáció részeként is. Természetesen az elemzések során szükséges volt

szem előtt tartani a lejegyzésből adódó esetleges problémákat, valamint a kontextus rekonstruálásnak szempontját.

Kérdéses, hogy valóban a diskurzusok voltak-e kevésbé interaktívák, vagy csupán perbeli lenyomataik. Az anyag elrendezettsége kevésbé dinamikusnak jeleníti meg a boszorkánypereket, így a résztvevő felek közti interakció sem válik elemezhetővé úgy, mint a hasonló angol anyagot feldolgozó történeti pragmatikai kutatásokban. Ezért kívánt a grice-i maximák szempontjának használata is eltérő megközelítést.

A vizsgált periratok természetére, jellemzőire jó rálátást nyújthatnak a szinkron tárgyalótermi diskurzusok leírásai. Vitatott, mennyire tükrözhetik a periratok a ténylegesen lezajlott tárgyalótermi diskurzust, erre párhuzamul szolgálhat napjaink gyakorlata. A holland kihallgatási jegyzőkönyvekben például első személyű monológként rögzítik a tanúvallomásokot annak ellenére, hogy a kihallgatások interaktívák (KOMTER 2010: 137). Hasonlóságot mutat ezzel a boszorkányperekről tanúvallomásainak megjelenítése: noha a tanúk hatósági kérdésekre válaszolnak, mondanivalójuk lényegét összefüggő szöveggént adja vissza a jegyző, bár jellemzően nem első személyű megszólalásként, hanem a közvetítettséget jelezve harmadik személyűként. Az interaktív jellegről a hatósági kérdésekre utaló számozás árulkodik. A holland jegyzőkönyvek jellemzője a megkonstruáltság, a narratív struktúra kiemelése; nem a szó szerint elhangzottakat jelenítik meg, hanem azoknak a hatóság szempontjából lényeges elemeit, azt, „amit a rendőrtisztek bele akartak foglalni” (KOMTER 2010: 138–139). Összességében a jegyzőkönyvek nemcsak a kihallgatott, hanem a kihallgató kérdéseit is tükrözik, aki gyakran önön megfogalmazását, kérdéseit szövegezi meg – így a kihallgatott monológjaként megjelenített közlés a kihallgatótisztt és a gyanúsított megszólalásainak elegyítése valójában (KOMTER 2010: 145). A jelenbeli magyar gyakorlatra is jellemző, hogy a hatóság képviselőjének megfogalmazásában kerülnek jegyzőkönyvbe a vallomások (VINNAI 2010a: 154). A középmagyar kori megfelelő, a jegyző módosító szerepének vizsgálata érdekes szempont, amelynek részletes bemutatására azonban jelen dolgozat a terjedelmi keretek miatt sem vállalkozik. Érdekes azonban megemlíteni, hogy valószínűleg a boszorkányperek periratai esetében is találkozhatunk a kortárssal megegyező gyakorlatokkal, a szólamok elegyítésére utal például a latin szakkifejezések és a trágárságok együttes megjelenítése, sőt, a trágárságok vagy trágárságnak vélt kifejezések miatti (általában latin nyelvű) szabadkozás is (l. FAZAKAS 2014; ZALATNAY 2018). Látható tehát, hogy problematikusává válik, ha a boszorkánypereket kizárólag az élőbeszédet tükröző, az elhangzottak rekonstruálására alkalmas anyagnak tekintjük. Azonban dolgozatomban megközelítésében kiemeltté válik a jegyző és a mai olvasó közti kommunikáció – ebben pedig már nem szembesülünk az élőbeszéd rögzítettségében mutatkozó problémákkal.

A tárgyalótermi diskurzusok vonatkozásában meghatározó a hatalom megjelenésének kérdése. A felek viszonya erősen aszimmetrikus, ez megnyilvánul a társalgásban résztvevők kérdezősi és válaszadási jogaiban (VINNAI 2010b: 80). Az aszimmetria további megnyilvánulása, hogy a tárgyalás laikus szereplői nyelvi hátrányban vannak, hiszen nem tudják alkalmazásba venni a jogi eljárások szakmai nyelvezetét, nem áll rendelkezésükre a szaknyelv (DOBOS 2010: 30). Érdekes, hogy

ezzel összhangban az angol periratokat feldolgozó történeti pragmatikai kutatásokban megjelenik a jog és a hatalom összekapcsolása, például a bíró hatalmát mutató udvariatlanságok elemzésében (KRYK-KASTOVSKY 2006: 222) vagy a vádlottak megszólalási jogának és lehetőségeinek vizsgálatában (ARCHER 2006: 206). Az általam tanulmányozott boszorkányperes iratokban nincsenek meg ezek a lehetséges elemzési irányok, hiszen nincs nyoma dinamikus interakciónak a felek között, a vádlottak csak ritkán szereplők – a tanúkihallgatás menetére, amely a periratok jelentős részét képezi, egyáltalán nem reagálhatnak. A hatalom működése nem írható le dinamikájában, de megnyilvánul akként, hogy a hatósági kérdéseket tükrözik a tanúvallomások, lényegében ezek formálják a periratokat, adják vázukat.

4. Közelítés a rekonstruálható szomszédsági párok felől. A következő elemzésben azt a kommunikációs helyzetet veszem alapul, amelynek a résztvevői a középmagyar tárgyalótermi diskurzus résztvevői. Hivatkozni fogok azonban arra is, hogy az általuk tett megnyilatkozásokat befogadja egy mai olvasó, és a középmagyar kori résztvevők elvárásai különbözhetnek a mai olvasó elvárásaitól. Már írásom elején is kitértem Linka Mária és Horváth Mihály perére (SCHRAM szerk. 1970a: 280–297). Ezen szemléltethető leginkább az angolszász anyagéhoz közel álló, a maximákat tekintve hagyományos megközelítés, ahol a maximasértések szomszédsági párokon vizsgálhatók. Kissé más lesz ugyan az olvasó stratégiája, mert a szomszédsági párokat magának kell rekonstruálnia a kérdések és válaszok számozásának segítségével.

Feltűnő, és jellemzője az iratnak, hogy a per vádlottjainak szerepeltetését keverik a tanúk. Ez különösen azért szembeötlő, mert a dokumentum párok esetében rendhagyó módon két részből áll: először a hatóság Linka Mária elleni kérdései, majd az ezekre adott válaszok szerepelnek, ezután pedig – lényegesen kisebb terjedelemben – a Horváth Mihály elleni vádak és a tanúk ezekről alkotott narratívái következnek. Így viszonylag tisztán látható, akár a számozást egybevető olvasói stratégia nélkül is, hogy (jellemzően) a per női vádlottat érintő részébe a férj bűnösségét bizonyító elemek kerülnek. Ez a jelenség ellentétes a grice-i relevancia-maximával, noha a relevancia kérdését már GRICE is problematizálta (1997: 217), jelen esetben pedig a tanúvallomások ilyen alakulását, a relevancia kihasználását okozhatja az a jelenség, hogy a vádlottakat egységesen kezeli a per – nem főku-szál bűntársaknak tekintett személyek esetén arra a közösség, hogy a személyek bűnösségét egyenként kísérelje meg bizonyítani, hanem a boszorkányidentitást a pár mindkét tagjához egészen társítja. Bár a vádlottak elleni kérdések különválasztásával, a szöveg kétfelé tagolásával egyértelmű, hogy a hatóság szeretné külön kezelni a pár tagjait, de ezt a mozzanatot megsértik a tanúk, akik viszont a Linka Máriát és a Horváth Mihályt érintő eseteket nem hajlandók szétválasztani. A relevancia maximájával való ilyen ellentét még az egyes számú kérdésre adott többes számú válasz esete is. Máskor a jegyző tárgymegjelölése is mutat a feltett kérdésre: 1750: *illyetin Gyanúságha vagyon Linka Maria boszorkányságha felől* (SCHRAM szerk. 1970a: 290), ennek kifejtett változata mégsem a női vádlottra vonatkozik csupán, mert a rontáselbeszélés forgatókönyve alapján mindkét vádlott boszorkánynak minősíthető a tanúvallomás alapján (1750: *a fatensnek az Ura*

rajtok ment Linka Mariara és az Urára mondván: ha el rontottátok a feleségemet megh gyógyicsátok; SCHRAM szerk. 1970a: 290). Ugyanakkor a jelenség fordítottja is megtörténik ugyanannál a tanúnál, a férfit érintő kérdésekre adott válaszként. Az *illyetin Gyanúságba* vagy *Ontó Mihályra* összefoglalás után kifejtett történetben azonban a forgatókönyv némileg sérült változatával találkozunk (SCHRAM szerk. 1970a: 296). A kérdés ugyanis, amelynek megtagadása a rontáshoz vezet, a férfitől származik, a tanú narratívájában ezután mégis a házaspár mindkét tagja megvádoltatik, erre a jelenségre pedig külön megjegyzés is felhívja a figyelmet: 1750: *az Ura rajta ment Ontó Mihályra és a Feleségheire (:mellyre hasonló képpen volt Gyanúságok:)* (SCHRAM szerk. 1970a: 296).

A maximától való eltérés a tanúkhöz, az általuk adott válaszokhoz köthető: úgy tűnik, a relevancia figyelembe nem vétele a hatóság szándékaival ellentétes, hiszen a perirat két részre különül, ami mutatja, hogy a vádlottak külön kezelésére tettek kísérletet. Nem biztos azonban, hogy ez teljesen bevett volt a korban, a per ennek a szerkezetnek rendhagyó példája, a férji hatalom intézménye a családok együttes kezelését okozhatta. Ha azt tekintjük, hogy a relevancia kérdése GRICE szerint is problematikus, adhatunk egy olyan magyarázatot a jelenségre, amely szerint a relevancia maximájának tartalma módosulhat a diakroniában a közösség háttértudásának és világképének függvényében. Feltételezve, hogy a közösség együttműködött a hatósággal – amit a per lezajlása is bizonyít –, számukra szorosabban is összekapcsolódhat a szereplők bűnössége. Ehhez képest a mai olvasó nagyobb valószínűséggel érzi a relevancia sérülését, így feltételezhetünk változást a maxima tartalmában.

5. Közelítés a tanúk lejegyzett megnyilatkozásai felől. A következő három jelenség elemzéséhez a perirat egészét veszem alapul, a diskurzust a jegyző közvetítésével megismerő modern befogadó metanyelvi tudásával az eredeti tárgyalótermi diskurzus résztvevői elvárásait ütköztetem. A Szabó Mihály és felesége, Szarka Kata elleni perirat (SCHRAM szerk. 1970b: 149–162) esetében egy tanú megnyilatkozása alapján a mai befogadó következtethet arra, hogy a tanúk nem követik a minőség-maximákat. A tanúvallomásokot összességében tekintve kitűnik, hogy a vallomásokot összegző dokumentum sem követi a minőség második maximáját, hiszen a jegyző, a hatóság a tanúk által egyénileg és összességében is létrehozott ellentmondásokra nem reflektál.

A perirat középpontjában egy halálesetet és az ehhez társuló feltételezett rontást érintő kérdésre adott válaszok sora áll. A hatóság olyan narratívát kínál eldöntendő kérdésével, amely szerint 1742: *Takács János névű Ihász halálánakis megh irt Szabo Mihályné lett volna az oka* (SCHRAM szerk. 1970b: 149), tehát mintegy felajánlja a tanúknak a nő bűnösségét (vö. TÓTH G. 2001: 213). A bűnösnek tekintett személy azonban eltérő lehet a hatóság által felajánlottól; egy 35 éves női tanú vallomása szerint a házaspár együtt gyanúsítandó: 1742: *Takács Jánosnakis halálát azok okozták; 1742: Takács János halálának is, Szabo Mihály és Felesége volt oka* (SCHRAM szerk. 1970b: 154). Az általa hallott pletyka alapján az áldozatnak tulajdonítja azt a megszólalást, amely szerint 1742: *Szabo Mihályné rontotta megh őtet* (SCHRAM szerk. 1970b: 154). Éppen az áldozatot

idéző függő beszéd tartalmaz önellentmondást, hiszen eszerint a juhász a házaspár mindkét tagjának megbüntetését követelte (1742: *fogják meg őket*), noha csupán a nőt azonosította bűnösként. A vallomásokat áttekintve is többféleképpen fordul elő a bűnös azonosítása. Az áldozat felesége a párnak együttesen tulajdonítja a juhászt érő halálos rontást (1742: *egész halála orájáigh mindenkor fönt irt Szabo Mihályt, és Feleségét okozta, hogy nemmástul hanem azoktul lett eő nékj az a sulyos nyavalája*; SCHRAM szerk. 1970b: 152). Őt tanú a hatóság feltételezésével szemben következetesen a férfi vádlottat okolja, egy pedig a hatóság ajánlotta narratívának megfelelően kizárólag a nőt.

További problémás pont a perben, hogy nemcsak a juhász által mondottak tartalma kétséges, hanem már eleve az is, beszélhetett-e egyáltalán halálos ágyán, hiszen az őt ért rontás némaságot okozott (PÓCS 1995: 23). Feltételezhető, hogy a már idézett szóbeszéd alapján vallanak a tanúk, de a per folyamán senki nem reflektál a meglévő ellentmondásokra. A periratból ki is derül, hogy egyes esetekben hallomás is képezheti a tanúvallomások alapját, az önellentmondásba keveredő női tanú narratívája után az alábbi megjegyzés szerepel: 1742: *Eszt ugyan magátul Takács Jánostul nem hallotta, ha nem másoktul* (SCHRAM szerk. 1970b: 154). A jelenség tehát ellentétes GRICE minőség-kategóriájának második maximájával, amelynek utasítása: „Ne mondj olyasmit, amire nézve nincs megfelelő evidenciád” (1997: 217). Bár a halálesetről biztos tudást kér a hatóság (1742: *Tudgyaé bizonyosan, és honnéd tudgya? hogy Takács János névü Ihász halálánakis megh irt Szabo Mihályné lett volna az oka?*; SCHRAM szerk. 1970b: 149), sokszor a hallomás elmondására is felszólítják a tanúkat. A hatóság ugyanis tipikusan három fokozatot ajánl fel a narratívák bemutatásához, amely a *tudja-e, látta-e, hallotta-e* formában jelenik meg (TÓTH G. 2001: 213), az ezekre való utalás értékelhető az evidencia megjelenítésének igényeként (vö. AIKHENVALD 2003: 1). Általában a boszorkányság híre is bizonyító erejű a periratokban, így maga a boszorkányper természete kerül szembe a minőség maximájával: a megfelelő evidencia kérdőjeleződik meg; a boszorkányper mai olvasója szempontjából más az elégséges bizonyíték, mint az egykori résztvevők szempontjából, akik számára a boszorkányság híre elégnek bizonyulhatott.

A minőség második maximájával a történetiségben máshol is problémára bukkanhatunk: kora újkori angol adatok elemzésekor is azt találták, hogy az igazság fogalma változik a diakroniában, az evidencialitás igénye nem fejlődött ki, vagy nem volt megfigyelhető (BROCK 2012: 276–277). A maxima megszegése tehát nem feltétlenül áll fenn a korban, hiszen az nem, vagy más formában létezik, inkább a mai olvasó közelítése miatt merül fel a megszegés lehetősége. Ami pedig a periratban akár a szóbeszéd különböző változatainak megjelenését is eredményezheti, az a vádlottak összekapcsolódása – feltételezhetjük, hogy a szóbeszédben eleve azért keveredett a bűnös kiléte, mert a közösség számára nem volt fontos, a házaspár melyik tagja követte el a rontást, az volt csupán lényeges, hogy a pár egyik vagy mindkét tagjára háríthassák a felelősséget. Amennyiben Szarka Katára és Szabó Mihályra nem különálló személyként, hanem párként tekintünk, a közösség szemében egyszerre számítanak bűnösnek vagy ártatlannak, így lényegtelen, melyiküknek tulajdonítják a rontást. A per során a nő egy megjegyzése

is értelmezhető úgy, hogy a pár együttes kezelését kéri számon a hatóságon. A periratban rögzítettek szerint az elsőként elfogott Szarka Kata a 1742: *Szabó Mihály hol marad* kérdéssel (SCHRAM szerk. 1970b: 159) utal arra, hogy a férjét is boszorkánynak tartották, így maga követeli, hogy a férjével alkotott pár részének tekintsék, egyforma elbírálás alá essenek.

A lejegyzett kihallgatás egységeiben, a rontáselbeszélésekben a mennyiség kategóriáját nem követő esetekkel is találkozhatunk. Esetenként a tanúk úgy jutnak el a vádlottak vagy az egyik vádlott bűnösként való bemutatásához, hogy azt a mai olvasó nem tartja indokoltnak. Lehetséges, hogy rendelkezik bizonyítékkal a tanú, azonban ezt nem teszi explicitté, így a perirat mai olvasója logikai visszasságot érzékel a narratívában. Ilyen esetek a házaspár elleni boszorkányperekben a vádlottak aktivitásának és passzivitásának kérdésköre mentén rajzolódni ki. A Kovács Szabó György és Bodor Kata elleni boszorkányperben például (SCHRAM szerk. 1970b: 583–586) tanúvallomások sorának megegyező motívuma, hogy egy férfihez kapcsolódó aktív tett után a passzív feleségre is kihat a boszorkányként való megítélés. A perben a vádlottak nem tűnnek bűnösnek, mivel a tanúk egymással megegyező vallomásokot adva visszaemlékeznek egy adott cselekedetre, amittől kezdve a vádlottak boszorkányhíre elterjedt, ezt azonban a hatóság sugallatával (1735: *leg alább csak valamely gyanúságotis hallotté az megh irt Személyek ellen* (SCHRAM szerk. 1970b: 583) ellentétben nem értékeli bizonyítékként, és kiemeli, hogy tudásuk, azaz a grice-i rendszerben megfelelően értékelt evidenciájuk nincs a boszorkányság bizonyítására. A kérdéses per csomópontját az képezi, hogy a vádlottak tulajdonában lévő ló vesztét Veréb/Verebeli János okozta, akin a férfi vádlott megpróbálja behajtani a ló árát. Csak ezután kezdett híre menni a vádlott házaspár boszorkányságának. A történet megjelenik a tanúkhöz intézett kérdések sorában, már a hatóság reprezentációja is kiemeli a vádlottak hírében bekövetkezett változást.

A hatóság által megfogalmazottakban a férfira és a nőre is vonatkoznak az eset előtti és utáni állapotjelző kifejezések (1735: *mindenkor baracsagossan elteké* és 1735: *az uta kötöttek é Haragjokban azon gonosz hireket es neveket*; SCHRAM szerk. 1970b: 583–584), csakúgy, mint a vádlottak aktivitása, a kártérítés kérése (1735: *a mi utta azt törvényessen keresnek*; SCHRAM szerk. 1970b: 583). Ezzel szemben a tanúk narratíváiban a férfi jelenik meg csupán aktív cselekvőként (1735: *említet Kovács Szabó György Verebeli Uramektull ell idegenített Lovát, törvényessen nem kereste*; SCHRAM szerk. 1970b: 584), kilenc esetben ugyanez ráadásul implikált alánnyal történik, ami mutatja, hogy a cselekvés magától értetődően a férfihoz kötődik: 1735: *Verebeli Uramon Törvényessen keresi az Lovát* (SCHRAM szerk. 1970b: 584), 1735: *törvényessen Verebeli János Uramat az Lova eránt impetálta* (SCHRAM szerk. 1970b: 584). Árulkodó a perszövegre nézve, hogy a jogtörténeti elemzés (DEGRÉ 2004: 98) nem is ejt szót arról, hogy a feleség is a per szereplője. Azonban a jóhír elvesztése, az állapotváltozás a perszövegben a passzív nőre is kihat. A nő boszorkányhírének megjelenése ezekben az elbeszélésekben nem értelmezhető, mintegy hiányként szerepel, hiszen hozzá nem kapcsolódik aktív tett, amely kiváltaná az állapot megváltozását. Csak arra hagyatkozhatunk, hogy a férj cselekedete a házaspár mindkét tagját érintette – ezt azonban a vallomások csak implikálják. A vallomások nem elég informatívak a mai olvasó

számára, nem csupán azért, mert az olvasónak meg kell keresnie a házaspár együttes kezelését mint magyarázatot, de azért sem, mert a feleség cselekvő szerepe a hatóság által reprezentáltakhoz képest a tanúknál már eltűnik.

A relevancia maximájához lazábban kapcsolódhatnak azok az esetek, amelyekben a tanúk narratíváiban megjelenő implikált alanyból nem következik egyértelműen, melyik vádlott ellen szól az aktuális narratíva. Valószínűsíthetjük, hogy az alany azért törölődhet, mert a per résztvevőinek egyértelmű a cselekedet végrehajtók kiléte, azaz a kontextusból, az események ismeretéből azonosíthatóvá válna az éppen aktuális vádlott – a korabeli résztvevő számára. Továbbá a per résztvevői feltételezhetik, hogy a tanúk közlései relevánsak, így valamelyik vádlott, esetleg a közösség által bűnösnek tartott vádlott ellen szólnak, ebben az esetben a relevancia maximájának kihasználása történhetett. Az Orbán János és Erzsók nevű felesége bűnösségét bemutató felperesi narratívában – amelynek lényege, hogy a felperes ajándéka ellenére az alperesek nem gyógyították meg az öccsét – például nem azonosítható az egyes szám harmadik személyű igékhez kapcsolódó vádlott (KISS – PÁL-ANTAL szerk. 2002: 478). Ez különösen feltűnővé azért válik, mert a felperes magával is ellentétbe kerül. A relevancia maximája (illetve a megjelölt vádlottak) miatt feltételezhetjük, hogy a többes szám harmadik személyű igealakok és személyes névmások mindkét vádlottra vonatkoztathatók; pl. 1681: *az nekik adot marhámot*, 1681: *meg nem atták* (KISS – PÁL-ANTAL szerk. 2002: 247). Ezzel kerülnek szembe az egyes szám harmadik személyű alakok ugyanarra az eseménymozzanatra vonatkoztatva, a *nekik adot* ellentétéként az 1681: *adtam neki*, a *meg nem atták* kijelentéssel szembekerülve pedig a 1681: *vissza adgya* fordulat. A gyógyítás elmaradásának kifejezése csak az egyik vádlottra vonatkozik (1681: *ha meg nem gyógyittaná*, 1681: *meg nem gyógyította*) a felperesi vallomásban, a perirat címében azonban mindkettőre (1681: *mert nem gyógyították meg az öccsét*; KISS – PÁL-ANTAL szerk. 2002: 247). Ebben az esetben nem tudjuk meg, melyik szereplőre vonatkoznak ezek a megnyilatkozások, máshol azonban hasonló helyzetben egy másik tanú megegyező narratívájából tudjuk azonosítani az implikált alanyt. A többek között Soós Márton és felesége ellen 1701-ben indított eljárásban például a hatóság többes szám harmadik személyben megfogalmazott, a házaspárra vonatkozó kérdésére az első tanú egyes szám harmadik személyű választ ad, amelynek alanyát csupán a második tanú hasonló beszámolóját követően tudjuk összekötni a férfi személyével (BESSENYEI szerk. 2000: 58). Természetesen számolni kell azzal, hogy a jelenség háttérben a lejegyzés hibája, pontatlansága is állhat.

6. Közelítés a metanyelvi adatok felől. Metanyelvi adatok esetén közelebbi hozzáférést kapunk ahhoz, mit jelenthettek az egyes maximák a középmagyar korban. Maximasértések metanyelvi adatokból is kimutathatók; egy perben a minőség második maximájának megsértése árulkodó megjegyzésként szerepel. A Tóth György és Ilona nevű felesége elleni peranyagban ugyanis a férfinak a következő megszólalást tulajdonítják: 1619: *egykor Thot György a házoknál panaszkodot arról, hogy micsoda boszorkány nevet költöttek legyön feleségömre, és ugyan abban keverték volna magát is Thot Györgyöt* (BESSENYEI szerk. 2000: 353–354, a perről

más szempontból l. még SZENTGYÖRGYI 2007). A vádlott tehát számon kéri a közösségen egyrészt a minőség második maximájának követését, másrészt pedig a pár együttes kezelésére világít rá. A kérdéses tanú, aki idézi az elmondottakat, a férfi felvetésére egy olyan reakciót ad, amelyben a férfitől eltérően, az előző esettanulmányban már látott módon értelmezi az evidencia kérdését, mivel implikálja, hogy a boszorkány-hír nem szorul bővebb magyarázatra a közösségben. A felvetésre adott válasza a következő: 1619: *annak senki egyéb nem oka, hanem csiak felesége és az mellett maga is* (BESSENYEI szerk. 2000: 354). Ezzel lényegében a tanú (a háttértudás nélküli mai olvasó számára mindenképpen) megsérti a minőség és a meny-nyiség kategóriák elvárásait – hiszen tesz egy állítást, amelyet nem támaszt alá, így egyrészt nem elég informatív, másrészt bizonytalanok vagyunk abban, hogy rendelkezésre áll-e elegendő információ állítása alátámasztására –, mintha demonstrálná, a közösség szabályai szerint lehetséges ilyen jellegű kijelentéseket tenni.

7. Közelítés a perirat egésze felől. A következő két elemzésben a periratokat mint dokumentumokat tekintem alapvető egységnek, kiemelem a jegyző általi konstruáltságot és az általa tett témamegjelöléseket a mai olvasó szempontjai és elvárásai tükrében. Simon János, valamint felesége és anyósa perében (SCHRAM szerk. 1970a: 530–535) a két női vádlotthoz a férfi vádlott szolgál referenciául. Nem csak a vádlottakat megnevező feliratban történik ez így: noha vádlottakról van szó, a női családtagok nevét egyáltalán nem tudjuk meg a per során. Megjegyzendő, hogy bár a perirat címadása valószínűleg nem korabeli, SCHRAM a feljegyzésekre támaszkodhatott a vádlottak megnevezésekor – Simon János, felesége és *napa* –, így az adott cím akkor is tükrözi a perirat jellemzőit, a vádlottként funkcionáló személyeket, ha a címadás későbbi. Nem számolhatunk teljes megfeleléssel a címeket nézve, azonban a vádlottak megnevezése mindenképpen jelzésértékű.

Simon János családjának perében a feleség bűnössége a dokumentum modern olvasói számára nem válik világossá, csak azáltal magyarázható, hogy rokonsági szálak révén mintegy belekerül a perbe. Így a grice-i első mennyiségmaxima sérül a mai olvasó számára; a szöveg nem informatív a kívánt mértékben a befogadónak, hiszen Simon János feleségének bűnösségéről nem esik szó. Azonban nem feltétlenül ez a helyzet a lezajlott per diskurzusának korabeli résztvevői esetében: feltételezhető ugyanis, hogy ők egységként kezelték a házaspárt, illetve a családot, így ez lehet az oka a maximától való eltérésnek, amely elsősorban a nyelvtörténeti dokumentum jelenbeli olvasói számára nyilvánvaló, mivel a mai olvasó nem támaszkodik arra az implikációra, hogy a házaspár, illetve a család tagjai együtt kezelendők.

A legszembetűnőbb tehát a megnevezett vádlottak és a dokumentum tartalmának különbözősége. A perirat jelenkori olvasója egy olyan boszorkánypert vár, amely Simon János, valamint a férfi felesége és anyósa bűnösségét vagy ártatlanságát kísérli meg bizonyítani (vö. PETYKÓ 2015: 148). Ezzel szemben a jegyző egy olyan dokumentumot hozott létre, amely nem felel meg a megnevezett vádlottak alapján tükröződő elvárásoknak, hiszen nincs szó a három vádlott egyforma súlyú szerepeltetéséről (persze nem zárhatjuk ki, hogy az aránytalanság okáról a közösség több információval rendelkezett). A hatóság elindított egy olyan dis-

kurzust, amelynek célja a három vádlottról történő információszerzés volt, ezt a vállalt célt azonban nem tudja teljesíteni, mert a női vádlottakról, leginkább a feleségről nem informatív a kellő mértékben a létrejött dokumentum annak későbbi befogadói számára. Már a tanúkihallgatás kérdései is bizonytalanná teszik a vádlottak személyét, hiszen a hat vádpontból négy egyértelműen, egy feltehetően Simon János ellen szól. Ezek közül egy kérdésben kerül elő, ráadásul mintegy mellékesen a feleség személye: 1729: *6to. Nem de nem? valakit megh fenyegetett, vagy hideglölés, vagy más veszedelem esset rajta, és közönséges hérül járt, hogy Boszorkány feleségivel edgyütt* (SCHRAM szerk. 1970a: 530). Ezzel párhuzamos az a tény is, hogy önálló tulajdonnévvel nincs megnevezve a dokumentumban. Egy vádpont az anyós ellen szól, de Simon János boszorkány-reprezentációját is megerősíti: 1729: *7mo. Tudgya é aztis a Tanú? hogy mégh megh nevezett Simonnak Napais vádoltatott ördöghi Mesterségrül, sőt az Napa Szájából jött vólna azon Szózat az mi Simonyunkis tud veszténj, de nem tud gyógyétanj* (SCHRAM szerk. 1970a: 530). Itt a *még* és az *is* is utal arra, hogy az anyós szintén mintegy mellékesen kerül a perbe, bár ellene konkrétabb vád szerepel. A hatóság megfogalmazásában a férfi jelenik meg a legfontosabb vádlottként, mivel a kérdések egyes szám harmadik személyű megfogalmazásai rá utalnak, implicit alany esetén az alany a férfi vádlott; itt is információhiánnyal találkozunk. Ezt a jelenséget erősíti, amikor a jegyző így foglalja össze egy elhangzott narratíva témáját: 1729: *Simon Janosnak boszorkanságha felöl azt vallya* (SCHRAM szerk. 1970a: 535). Ez alapján tehát ismét elmondható, hogy a per témája Simon János boszorkánysága, a női családtagok bűne pedig Simon János bűnét is bizonyíthatja, akihez tartoznak. A női családtagok perbe kerülése is esetleges, mivel a férfi vádlott lánya is boszorkányként ábrázoltatik a rontás forgatókönyve alapján.

A per tehát a mai olvasó számára nem követi GRICE első mennyiség-maximáját, a diskurzus jelenbeli megismerői számára nem elég informatívak a feleséget illetően ahhoz képest, hogy a vádlottak megnevezése, a tárgymegjelölés azt tükrözi, hogy a perben három, azonos váddal perbefogott személy szerepel.

Hasonlóságot mutat a házaspárok identitásának megkonstruálásához az az eset, amikor anya és fia a vádlott, ilyen az *Inquisitio Vezekényi Jósáné és fia ellen* tárgyú 1714-es perirat (SCHRAM szerk. 1970a: 502–504). A megjelenő szülői viszony, egyértelműbb családfői szerep alátámasztja, kiegészíti az eddigiekben bemutatott párreprezentációkat. A peren keresztül bemutatom azt is, hogy a vizsgált anyagban különböző szempontok kiemelésével a mai olvasó számára más-más grice-i kategóriával való ellentét kerülhet a középpontba.

A perben viszonylag világos, hogy Vezekényi Mátyást inkább eretnekséggel vádolják, az asszony elleni vádpontok azonban már kérdésesek. Összességében megfigyelhető, hogy a férfi és a női vádlott elleni bizonyítékok más természetűek; míg Vezekényi Mátyás ellen saját kijelentései és konkrét cselekedetei (a vallási élet hiánya) szólnak, addig az édesanyja bűnösségét rontáselbeszélések bizonyítják. Az elemzéshez a grice-i maximák közül a relevancia és a mennyiség kategóriája is továbbvezetőnek ígérkezik. A női vádlott az ellene szóló narratíváknak nem szereplője; a tanúk rendszerint az asszony ellen hozzák fel kisebbik fiának – aki nem vádlottja a pernek – azt az állítását, mely szerint a gyermek képes tojást

tojni. A diskurzus így egyrészt kapcsolatba hozható a relevanciával – az asszony ellen felhozott vádak nem relevánsak az ő szempontjából. Másrészt megközelíthetjük a jelenséget úgy is, hogy az asszony bűnössége felől a mai olvasónak nem elég informatív a szöveg. A grice-i kategóriák közötti átjárhatóságot mutatja, hogy az információtöbblet és az információhiány között kapcsolat áll fenn. Ugyanis a nem releváns válasz egyszerre hordozza magában mindkettőt – az elemzett boszorkányperben a nem releváns, kisebbik fiúról szóló állítások a fiú személyéhez képest információtöbbletként jelennek meg, míg ugyanezen állítások az anyáról szóló információk helyett állnak, így ha az ő személyére koncentrálunk, a megkonstruálódó diskurzus éppen hogy nem elég informatív.

Az első tanú vallomáshoz társított gondolatból kiderül, hogyan érvényesíthető mégis az együttműködési alapelv a narratívákban: 1714: *Jósánéra hallotta Nagy Pétertől, hogy a Jósáne kisebbik fia mondotta, ő mindgyárt Tyukmonyat tojhatik ha akar; ezt hallotta Nagy Ferentz és Szép Martzi a Gyermekek szájából. Itéllvén hogy effélét ha tud, az Annyátul tanulta* (SCHRAM szerk. 1970a: 503). Az anya tehát családi szerepénél fogva olyan helyzetbe kerül, amelyben felelősséggel tartozik kisfia tetteiért is. Kérdéses, mennyi az írnok szerepe abban, hogy az elbeszélés a női vádlott bűnösségének vélelmével társul, a Vezekényi Jósáné elleni elemek ugyanis nem magából a narratívából, hanem az azokhoz fűzött megjegyzésekből származnak. A lejegyzett szöveg explicitté teszi, hogy a narratíva a női vádlott ellen hangzik el, ugyanakkor a periratnak abban a részében szerepel, amely az idősebb fiú elleni vallomásokot hivatott közölni. A tanúk által adott válaszok relevanciáját kérdőjelezi meg az a tény, hogy a periratnak ismételten két részre kellene különülnie aszerint, hogy melyik vádlott ellen tartalmaz bizonyítékokat, ez azonban minőségileg nem történik meg; a nő elleni részben ugyanúgy a már idézett, tojást tojó fiúról szóló narratíva jelenik meg. Ugyan megjelenik vádlottként (a tizedik tanúnál) 1714: *Jósáné kisebbik fia Andris* (SCHRAM szerk. 1970a: 504), mégis feltételezhetjük, hogy a gyermek elleni vádak az anya bűnösségét is bemutatják, egyrészt a boszorkányság családi öröklődése (l. LENGYEL 2013: 146) miatt, másrészt pedig azért, mert a gyermekért az anya tartozik felelősséggel.

Az anya-fiú kapcsolat különböző vetületei működtethetik a logikai viszonyokat a perben. A mai olvasó számára azonban már nem magától értetődő például a boszorkányság átöröklődése, tanulása, amelynek révén a vádlottak bűnössége között kapcsolat áll fenn – a világról való tudás különbsége tehát a társalgási maximák értelmezhetőségét is befolyásolja a mai olvasó és a korabeli résztvevő között. Átjárás van a perben a kategóriák között, nem kizárólag egyetlen maxima kihasználásáról van szó, ha a fiú bűnösségét az anya bűnösségének feleltetjük meg a perben. Ezt megközelíthetjük a relevancia és a mennyiség-kategória szempontjából is, az utóbbi esetében ráadásul mindkét specifikus maximát kihasználhatja. Nem informatív ugyanis a mai olvasó számára egy, a vádlott helyett említett személyről szóló válasz a kívánt mértékben, hiszen nem szolgáltat információt magáról a vádlotról, ugyanakkor túl informatív, hiszen egy olyan személyről ad információt, aki nem vádlottja a pernek.

8. Összegzés és következtetések. Tanulmányomban hat házaspár elleni és egy anya-fiú viszonyt megjelenítő boszorkányperből vett példákkal illusztráltam, hogy a periratok dokumentumai a mai olvasó kommunikációs elvárásainak hogyan mondanak ellent. A mai befogadó felőli elemzéssel látható, hogy a maximák megsértése a boszorkányperekben fakadhat a történeti dokumentum szereplőinek világnézeti háttéréből. Az angol történeti forrásokkal dolgozó elemzéssel párhuzamosan találhatunk jelet arra, hogy a megfelelő evidencia, illetve az evidenciához fűződő elvárások változnak a diakrónia során. Másrészt házaspárok elleni boszorkányperek legjellemzőbb vonása a pár együttes kezelése, ebből adódhatnak a különböző anomáliák, ezek a dolgozatban egy kommunikációs modellen keresztül váltak világossá. Ez azt is jelenti azonban, hogy bizonyos helyzetekben, a dolgozat esetében családtagok perbeli kezelésekor a relevancia kategóriájának értelmezése is a kulturális háttér függvénye, és így akár történetileg változóként is értékelhető: ha azt tekintjük, hogy a párok és a család összekapcsolt kezelése megszokottabb lehetett a 17–18. században, az egy családtag bűnösségéről való beszéd esetében feltételezhető, hogy a történetiségben máshol húzódhattak a relevánság határai.

A grice-i maximák kommunikációs modelljét több kommunikációs helyzetre kíséreltem meg alkalmazni az elemzés során. Bemutattam, hogy a magyar anyag eltérő sajátosságainál fogva kevésbé alkalmas arra a megközelítésre, amelyet a salemi periratok vizsgálatokor alkalmaznak. Ehelyett a vizsgálat körébe vontam az egyes megnyilatkozások alávetését a maximáknak a mai olvasó elvárásai felől a középmagyar résztvevők irányába haladva. Elemezhetőnek tartottam az elsősorban írottak tekintett, a jegyző által megalkotott dokumentumot is az együttműködési alapelv szempontjából. A diakrón szemlélet érvényesítésekor a dolgozat a mai befogadót is megteszi kiindulási pontként, hiszen a periratok jegyzőkönyvei térben és akár időben is elszakított címzettnek is hivatottak bizonyítani a jogi vizsgálódás lefolytatását.

A történeti szociopragmatikai elemzés problémája a háttértudásunk korlátozottsága: az elemzés több helyén is megmutatkozik, hogy a történetiség miatt feltevésekre kell hagyatkoznia a társas szempontokat érvényesítő pragmatikai kutatásnak. Azonban a megközelítést megfordítva: ahol bizonytalanságot érzünk mai befogadóként a nyelvi adatok alapján, ott a történeti nyelvészet szolgálhat kérdésfelvetéssel vagy éppen informatív adattal más tudományágak számára.

Kulcsszók: történeti szociopragmatika, történeti diskurzuselemzés, grice-i maximák, boszorkányper, perirat, tárgyalótermi diskurzus, gendernyelvészet.

Felhasznált források

- BESSENYEI JÓZSEF szerk. 1997. *A magyarországi boszorkányság forrásai* 1. Balassi Kiadó, Budapest.
- BESSENYEI JÓZSEF szerk. 2000. *A magyarországi boszorkányság forrásai* 2. Balassi Kiadó, Budapest.
- KISS ANDRÁS – PÁL-ANTAL SÁNDOR szerk. 2002. *A magyarországi boszorkányság forrásai* 3. Balassi Kiadó, Budapest.

- SCHRAM FERENC szerk. 1970a. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHRAM FERENC szerk. 1970b. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHRAM FERENC szerk. 1982. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH G. PÉTER szerk. 2005. *A magyarországi boszorkányság forrásai* 4. Balassi Kiadó, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. 2003. Evidentiality in typological perspective. In: AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. – DIXON, R. M. V. eds., *Studies in Evidentiality*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 1–31. <https://doi.org/10.1075/tsl.54.04aik>
- ARCHER, DAWN 2002. „Can innocent people be guilty?”. A sociopragmatic analysis of examination transcripts from the Salem Witchcraft Trials. *Journal of Historical Pragmatics* 3: 1–30. <https://doi.org/10.1075/jhp.3.1.02arc>
- ARCHER, DAWN 2006. (Re)initiating strategies. Judges and defendants in Early Modern English. *Journal of Historical Pragmatics* 7: 181–211. <https://doi.org/10.1075/jhp.7.2.03arc>
- BÓDINÉ BELIZNAI KINGA – ZSLINSZKY JÁNOS 2004. Család és házasság az 1848 előtti magyar jogban. In: MEZEY BARNA szerk., *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest. 117–127.
- BROCK, ALEXANDER 2012. Historical evidence of communicative maxims. In: BUSSE, ULRICH – HÜBLER, AXEL eds., *Investigations into the Metacommunicative Lexicon of English. A contribution to historical pragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 271–288. <https://doi.org/10.1075/pbns.220.19bro>
- CHAPMAN, SIOBHAN 2005. *Paul Grice, Philosopher and Linguist*. Palgrave Macmillan, New York. <https://doi.org/10.1057/9780230005853>
- CULPEPER, JONATHAN 2011. Historical sociopragmatics: an introduction. In: CULPEPER, JONATHAN ed., *Historical Sociopragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 2–8. <https://doi.org/10.1075/bct.31.01cul>
- DEGRÉ ALAJOS 2004. Boszorkányperek Zala megyében. In: MEZEY BARNA szerk., *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. 95–110.
- DOBOS CSILLA 2010. Jogi pragmatika. A tárgyalótermi kommunikáció pragmatikai szempontú vizsgálata. In: SZABÓ szerk. 2010: 29–63.
- DOTY, KATHLEEN L. 2007. Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 8: 25–41. <https://doi.org/10.1075/jhp.8.1.03dot>
- FAZAKAS EMESE 2014. Az erdélyi régiségben használt „szégyellni való” szavak. Mentegetőző formulák használata a 18. században. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarásgtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár. 233–244.

- GÉRA ELEONÓRA 2014. *Kőhalomból (fő)város – Buda város hétköznapijai a 18. század elején*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- GRICE, H. PAUL 1997. A társalgás logikája. In: PLÉH CSABA – TERESTYÉNI TAMÁS – SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 213–227.
- GRICE, HERBERT PAUL 2011. Társalgás és logika. In: GRICE, HERBERT PAUL, *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat Kiadó, Budapest. 27–42.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Dimenzionális nyelvészet. In: BALÁZS GÉZA szerk., *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Nonprofit Kft, Budapest. 61–64.
- KAHLAS-TARKKA, LENA 2012. „I am a Gosples Woman”. On Language in the Courtroom Discourse during the Salem Witch Trials, with Special Reference to Female Examinees. *Studia Neophilologica* 84: 55–69. <https://doi.org/10.1080/00393274.2012.675635>
- KEENAN, ELINOR OCHS 1976. The universality of conversational postulates. *Language in Society* 5: 67–80. <https://doi.org/10.1017/s0047404500006850>
- KELEMEN LÁSZLÓ 1929. *A nem befolyása a jog- és cselekvőképességre a törzsi szervezettől a Hármaskönyv koráig*. Nemzeti Sajtóvállalat, Szeged.
- KOMTER, MARTHA L. 2010. Rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek összeállítása Hollandiában. In: SZABÓ szerk. 2010: 137–151.
- SZ. KRISTÓF ILDIKÓ 2014. Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In: KLANICZAY GÁBOR – PÓCS ÉVA szerk., *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. 17–62.
- KRYK-KASTOVSKY, BARBARA 2006. Impoliteness in Early Modern English courtroom discourse. *Journal of Historical Pragmatics*. 7: 213–243. [https://doi.org/10.1075/\[-\]jhp.7.2.04kry](https://doi.org/10.1075/[-]jhp.7.2.04kry)
- LENGYEL TÜNDE 2013. Keresd a nőt! A nők mint bűnbakok a középkorban és a kora újkorban. In: GYARMATI GYÖRGY – LENGVÁRI ISTVÁN – PÓK ATTILA – VONYÓ JÓZSEF szerk., *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambizottsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs–Budapest. 135–148.
- MÁDAY ANDOR 1913. *A magyar nő jogai a múltban és jelenben*. Athenaeum, Budapest.
- MÁTAY MÓNICA 2003. Cinkos Justicia? Nők, férfiak és a jog a hétköznapiakban a 19. századi Debrecenben. In: LÁCZAY MAGDOLNA szerk., *Nők és férfiak... avagy a nemek története*. Hajnal István Kör – Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza. 177–194.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2006. Pragmatika. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 222–261.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2000. Nyelvhasználat a bíróságon. *Magyar Nyelvőr* 124: 25–32.
- PETYKÓ MÁRTON 2015. A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok. *Magyar Nyelv* 139: 147–161. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2015.2.147>
- PÓCS ÉVA 1995. Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye 1529–1768). *Népi kultúra – Népi társadalom* 17: 9–66.
- PRATT, MARY LOUISE 1977. *Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse*. Indiana University Press, Bloomington.
- REBOUL, ANNE – MOESCHLER, JACQUES 2005. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris Kiadó, Budapest.

- RISSANEN, MATTI 2012. Power and Changing Roles in Salem Witch Trials: The Case of George Jacobs, Sr. *Studia Neophilologica* 84: 119–129. [https://doi.org/10.1080/\[-\]00393274.2012.668079](https://doi.org/10.1080/[-]00393274.2012.668079)
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434 – 448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2015.2.129>
- SZABÓ MIKLÓS szerk. 2010. *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- SENYGYÖRGYI RUDOLF 2007. A magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkánypertben. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Nemzetközi Magyarasszertudományi Társaság. Debrecen–Budapest. 329–343.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 899–1058.
- TÓTH G. PÉTER 2001. „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium-narratívok a magyarországi boszorkánypertekben. In: PÓCS ÉVA szerk., *Demonológia és boszorkányság Európában*. L’Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, Budapest. 199–225.
- TÓTH G. PÉTER 2006. Szexháború? Férfiak és nők konfliktusa a magyarországi boszorkánypertekben. In: GYÁNI GÁBOR – NAGY BEÁTA szerk., *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 11–36.
- VINNAI EDINA 2010a. A „jog és nyelv” kutatások. In: SZABÓ szerk. 2010: 65–90.
- VINNAI EDINA 2010b. A diskurzus kötött rendje. Kihallgatás és jegyzőkönyvezés a magyar büntetőeljárásban. In: SZABÓ szerk. 2010: 153–191.
- ZALATNAY LÍDIA 2018. Nyelvhasználati minősítések boszorkánypertes iratokban. In: BAGYINSZKI SZILVIA – P. KOCSIS RÉKA – SZABÓ GERGELY szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 3. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2016. június 10-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 47–53.

Readers’ expectations and clashing linguistic data in an analysis of historical texts

Suggestions with respect to the use of Gricean maxims in a diachronic perspective

This paper provides a historical sociopragmatic analysis of witchcraft trials against married couples with Grice’s maxims and various approaches to them as a point of departure. In analysing documents of trials with special regard to joint handling of the culprits, I arranged the material in terms of what deviations from the maxims can be observed in the documents, especially from the point of view of the present-day reader. Due to peculiarities of the Hungarian material, a method of arrangement similar to that of the Anglo-American material, an analysis in terms of neighbourhood

pairs and dynamic court communication, can be employed to a very limited degree. On the other hand, I have included in the material of investigation parts of the transcripts of the statements from which the present-day reader can suspect the presence of maxim violations or where explicit metalinguistic reflection on such violations occurred. I found it useful to emphasise the communication between the Middle Hungarian actuary and the present-day reader; in this perspective, the whole of the trial document may contradict the Cooperative Principle, given that the reader expects the document to clearly state whether each culprit is guilty or not guilty. In the analysis I reckoned with the possibility that the content of the maxims may change over time (especially that of the second maxim of quality, and – due to the joint handling of accomplices – of the maxim of relevance); this is emphasised by the approach foregrounding the present-day reader.

Keywords: historical sociopragmatics, historical discourse analysis, Gricean maxims, witchcraft trials, documents in a case, courtroom discourse, language and gender.

HAVASI ZSUZSANNA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem